

HEMIS TILINDEGI PASSIV KATEGORIYASYNYŇ JASALYŪY HEM QOLLANYLYŪY

Реймова Г.Ж.

таяныш докторант Қарақалпақ
мәмлекетлик университети

Хәр бир тилдиң тийкары грамматикадан ибарат. Белгили бир тилдиң грамматикасы улыўма қағыйдалар тийкарында үйрениледи хәм жаратылады.

Тилдеги жумсалыў активлиги хәм муғдары бойынша фейил сөзлер сөзлик курамда үлкен орын ийелейди. Фейил сөз шақабының барлық тийкарғы қәсийетлерин өзине синдирген морфологиялық жақтан мәхәл, мейил, дәреже категорияларына ийе. Дәреже категориясында фейилдиң өзине тән қәсийети сөз шақабы хәм категория сыпатында морфология хәм синтаксис жәрдемінде пайда болады. Фейилдиң дәреже категориясы фейил сөзлерден аңлататуғын ис-хәрекеттиң айырым гәп ағзаларына баслаўыштың толықлаўышқа қарым қатнасын билдиреди.

Немис тилиндеги пассив категориясының илимий теориялық жақтан үйренилиўине нәзер таслағанымызда, пассив категориясы бойынша көплеген илимий изертлеў жумыслары алып барылғанын көриўимиз мүмкин. Немис тилиндеги пассив категориясын үйрениўши алымлар сыпатында В.Г.Адмони, Гухман М.М., О.И.Москальская, G.Helbig, С.А.Шубик, В.Юнг, Н.А.Богатырева, Л.А.Ноздрина, В.Храковский, А.Зеленецкий, О.Новожиловаларды айтып өтиў орынлы.

Немис тилиде басқа герман тиллердеги фейилдиң дәреже категориясы сыяқлы актив хәм пассив категорияларына ийе. Актив категориясында хәрекет баслаўыш тәрәпинен орынланып, оның бағдары толықлаўышқа қаратылады. Актив категориясында өтимли ямаса өтимсиз фейиллер қолланылыўы мүмкин.

Мысалы: *Der Student liest den Text.*

Ал пассив категориясы болса, басқа биреў тәрәпинен исленетуғын яки исленген ис-хәрекетти аңлатады яғный ис-хәрекет толықлаўыш тәрәпинен орынланған болып, баслаўышқа қаратылған болады.

Мысалы: *Der Text wird gelesen.*

Немис тилиндеги фейилдиң пассив категориясын жасаўда тийкарғы көрсеткиш **werden** көмекши фейилиниң тийисли мәхәл формалары хәм тийкарғы фейилдиң **Partizip II** формасы болып табылады. Гәпте берилген субъектиң санына, мәхәлине қарай отырып **werden** көмекши фейили бетленип екинши орында, ал тийкарғы фейил гәптиң ақырына қойылады. Немис тилинде

TIL HÁM AWDARMA MÁSELELERI

V ilimiy maqalalar toplamı

пассив категориясы индикативактив сыяқлы алты мэхэл формасы хам Infinitiv I хэм Infinitiv II формаларына ийе.

1. Präsens Passiv:	Ich werde gefragt.
2. Imperfekt Passiv:	Er wurde gefragt.
3. Perfekt Passiv:	Er ist gefragt worden.
4. Plusquamperfekt Passiv:	Er war gefragt worden.
5. Futur I Passiv:	Er wird gefragt werden.
6. Futur II Passiv:	Er wird gefragt worden sein.

Берилген таблицадан көрип турғанымыздай, немис тилинде пассив мэхэл формаларында қолланылып атырған **werden** көмекши феџили барлық мэхэл формаларында өзгереді. Мэхэлде тийкарынан **werden** көмекши феџили менен белгиленеді. Тийкарғы феџилдің **Partizip II** формасы (gebaut, geschrieben, gefragt) өзгермейді.

Илимий дәреклерден мәлим болғанындай, немис тилиндеги пассив категориясы еки ағзалы, үш ағзалы хэм ийесиз пассив болып бөлинеді. [3;218]

Еки бөлекли пассив конструкциясында хәрекет объекти менен хәрекет ортасындағы байланыс көрсетиледі.

Мысалы: *Dieses Lied wird oft gesungen.*

Еки бөлекли пассив конструкциясы үш бөлекли пассив конструкциясында ис-хәрекетти орынлаўшы анық емес. Ол еки түрлі ўазыйпаны атқарады: а) айтылған пикирден орынлаўшының шеклениўи б) ис-хәрекет баслаўшықа қаратылғанлығы. Ол төмендеги жағдайларда қолланылады;

1. Ис-хәрекетти орынлаўшы анық емес болса, анық көрсетилмеген болса. Dieses Gebäude wurde im 17. Yh. gebaut. Plötzlich wurde er gestossen.

2. Ис-хәрекетти орынлаўшыны белгили бир себеплерге көре айтыў мүмкин болмаса: Ich bin heute eingeladen worden.

3. Ис-хәрекетти орынлаўшы әхмийетсиз болса: In der BRD werden die Läden um 6 geschlossen .

4. Ис-хәрекетти орынлаўшы улыўмалық мәниске ийе болса: Das Leben, das er nicht verstand und in dem er nicht verstanden wurde (W. Borchert).

5. Ис-хәрекетти орынлаўшыны анық атап айтып болмаса: Bei der Eisenbahnkatastrophe wurden zwei Wagen beshädigt und mehrere Personen verletzt.

6. Ис-хәрекет орынлаўшысын текст арқалы анықласа: Dieses Thema wird im Kapital 5 erörtert (vom Verfasser).

TIL HÁM AWDARMA MÁSELELERI

V ilimiy maqalalar toplamı

Айрым пассив конструкциясы менен берилген гәплерде ўақыяның ис-хәрекетти орынлаўшысына итибар қаратылып, олар **von** ямаса **durch** предлоглары менен гәп қурамында қолланылады.

Мысалы: *Maschinen werden von Arbeitern gebaut; Er wurde durch ihre Worte verletzt.*

Бул көринистеги гәплерди немис тилинде үш ағзалы пассив гәплер деп атайды. Ис-хәрекет орынлаўшысы **von** предлогы менен төмендеги жағдайларда анықластырылады.

а) Шахсты билдириўши сөзлерден алдын (Botshaft, Gewerkshaft, Betrieb, Gericht, Firma, Kongreß, Ministerium, Partei, Parlament, Tagung, Presse);

Der Vorshlag wurde von der Firma abgelehnt.

б) Жанлыз атлардан алдын;

Der Dobermann wurde von dem Schäferhund geschlagen.

в) даўыс, сезим мәнисин билдириўши сөзлер, ис-хәрекетти орынлаўшы актив болса;

Sie wurde von einer tiefen Unruhe ergriffen.

г) Тәбият кублыс хәм хәдийселерин билдиретуғын сөзлер;

(Sonne, Mond, Blitz, Donner, Erdbeben, Lawine, Nebel, Schnee, Regel vaboshkalar).

Das Zimmer wurde von der Sonne hell beleuchtet.

д) Предмет актив орынлаўшы болса:

Der Hund wurde von einem Auto überfahren.

Durch предлогы төмендеги жағдайда қолланылады:

а) Ис-хәрекетти орынлаўшы байланыстырыўшы ўазыйпасын атқарыўшы шахс болса:

Die Nachricht wurde durch einen Boten befördert.

б) хайўан, жанлықлардың алдында:

Er wurde durch eine Katze aus seinem Grübeln gerissen.

в) тири емес организмли атлықлардың алдында билдириўши атлықларалдынан:

Durch die Explosion wurde großer Sachschaden angerichtet.

Көбинесе ис-хәрекет жанлы предмет тәрәпинен орынланса **von**, жансыз ямаса абстракт предметлер тәрәпинен орынланса **durch** қолланылады, айырым ўақытлары предлогларды алмастырыў менен мәнис өзгермейди.

Das Gebäude wurde von einer Bombe (durch eine Bombe) zerstört.

TIL HÁM AWDARMA MÁSELELERI

V ilimiy maqalalar toplami

Имарат бомба менен бузылды. (контекстуаллык анализ еткенимизде үйлер бомбаланыў нәтийжесинде ўайран болды).

Айырым ўақытлары бир гәпте еки предлог қолланылыўы мүмкин.

Das Gebäude wurde von den feindlichen Truppen durch eine Bombe zerstört.
Blockieren decken, schützen, sichern хәм басқа феийллерден кейин еки предлогта қолланылыўы мүмкин.

Мысалы ушын: *von der Mauer geschützt, durch die Mauer geschützt.* Предлог жәрдемінде ис-хәрекетти орынлаўшы көрсетиледи.

Пассив дәрежеде берилген гәпти трансформациялық усыл арқалы актив дәрежеге өзгерткенимизде төмендегише көриниске ийе болады.

Die Frage wurde vom Lehrer wiederholt.

Der Lehrer wiederholte die Frage.

Жоқарыда келтирилген илимий дереклерден алынған мағлыўматлар хәм мысаллар анализинен жуўмақ сыпатында немис тилиндеги пассив категориясының жасалыныўы өзине тән характерге ийе екенлигин айтып өтиўимизге болады. Немис тилинде феийлдин пассив категориясы грамматикалық қурылысы жағынан аналитикалық усылда жасалынып, әдебий хәм аўызеки тилде кеңнен қолланылады.

Әдебиятлар дизими:

1. Admoni W. G. "Der deutsche Sprachbau". Leningrad 1972
2. Гухман М.М. "Развитие залоговых противопоставлений в германских языках. Опыт историко-типологического исследования родственных языков". - М., 1964.
3. Сайдов С. "Немис тили грамматикаси машқларда"-ТОШКЕНТ "ЎЗБЕКИСТОН" 2003.
4. Jubatkhanovna, S. S., & Jaksimuratovna, M. G. (2021). Types of structure of phraseologies in the work of T. Kaipbergenov "The secret known only to you". Turkish Journal of Computer and Mathematics Education (TURCOMAT), 12(14), 4486-4490.
5. Seytjanov, J. (2023). COMPARATIVE TYPOLOGY OF ENGLISH, UZBEK AND KARAKALPAK LANGUAGES. BOSHQARUV VA ETIKA QOIDALARI ONLAYN ILMİY JURNALI, 3(2), 404-406.
6. Sarsenbaevich, K. M., & Eliwbayevich, S. J. (2023). EXPRESSING THE INDEFINITENESS WITH NUMBER "ONE". CURRENT RESEARCH JOURNAL OF PHILOLOGICAL SCIENCES, 4(03), 1-9.
7. Арзымбетова, С. (2023). АЎДАРМА БАРЫСЫНДА КОГНИТИВ ЖАНТАСЫЎ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ. Центральноеазиатский журнал образования и инноваций, 2(7), 163-165.